

7. Бігун В. Юридична освіта в Україні та США // Юридичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 21–24.
8. Бергман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. — М., 1994.
9. Богаčov С. Державі потрібні висококваліфіковані юристи // Право України. — 2005. — № 11. — С. 150–153.
10. Вища юридична освіта за останні 15 років: Здобутки і проблеми // Юридична газета. — 2006. — 16 черв.
11. Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. — 1988.
12. Годованець В., Кампо В., Тертичний В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції // Право України. — 1999. — № 1.
13. Головачко В. Особливості формування правової культури молоді // Право України. — 2004. — № 10. — С. 120–123.
14. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. — М., 1985.
15. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. — Ростов н/Д: 2003. — 344 с.
16. Рогачов С. Право зпати право // Юридичний журнал. — 2004. — № 11. — С. 61–64.
17. Суліма Й. И. Понимающие подходы в гуманизации образования. — П. Повгород, 1997.

УДК 347.441

С. М. Іванова

ПРАВОВА ПРИРОДА ВИМОГ ПРО ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ

Суб'єкт, право якого порушене вчиненням і виконанням недійсного правочину, може пред'явити до правопорушника такі види вимог: вимога про визнання нікчемного правочину недійсним; вимога про визнання нікчемного правочину дійсним; вимога про застосування наслідків нікчемності недійсного правочину; вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним; вимога про застосування наслідків оспорюваності правочину; вимога про відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням недійсного правочину; вимога про відшкодування збитків завданих у зв'язку із вчиненням недійсного правочину; вимога про відшкодування завданих збитків у подвійному розмірі. Останні три види вимог є засобами цивільно-правової відповідальності та санкцією за вчинене правопорушення. Всі перелічені види є цілком самостійними вимогами, підставою яких є вчинення і виконання недійсного правочину, і в такій якості повинні розглядатись як в теоретичному аспекті, так і з точки зору судової практики.

Проблема правової природи вимог про визнання недійсним правочину тісно пов'язана із питанням класифікації позовів. Традиційною в теорії цивільно-процесуального права є класифікація позовів за процесуальною ознакою, в ролі якої виступає процесуальна мета. За цією ознакою позови прийнято ділити на позови про присудження, позови про визнання та правоперетворючі позови [4, 11]. Саме М. А. Гурвич висунув і обґрунтував ідею правоперетворюючих позовів, яка отримала в юридичній літературі як подальший розвиток, так і критику. Ми не можемо вдаватися у всі подробиці бурхливої дискусії, яка

розгорнулася щодо самої категорії правоперетворюючих позовів, але автор цієї теорії М. А. Гурвич відносив позови про визнання правочинів недійсними саме до названого виду позовів, що потребує, з огляду на чинне цивільне законодавство України, певного уточнення. Сутність цієї теорії правоперетворюючих позовів полягає в тому, що під правоперетворюючим позовом розуміється позов, спрямований на зміну чи припинення правовідношення засобом судового рішення, яке здійснює законне і обґрунтоване правоперетворююче повноваження позивача [8, 71–72]. На нашу думку, більш практичне застосування має точка зору, згідно з якою поділ позовів на позови про визнання, позови про присудження та правоперетворюючі позови повинен проводитись за способом захисту [7, 126–134; 8, 70].

На нашу думку, вимога про визнання недійсним як нікчемного, так і оспорюваного правочину завжди має характер позову про визнання. Правовий характер установчого позову стосовно і нікчемного, і оспорюваного правочину підтверджується і нормою ст. 236 ЦК України.

Точка зору на правоперетворюючий характер позову про визнання правочину недійсним знаходить підтримку і в сучасній літературі. Наприклад, М. Й. Брагінський однозначно визначає правоперетворюючий характер позовів про визнання правочину недійсним [3, 192]. Г. Л. Осокіна, відстоюючи в цілому теорію М. А. Гурвича, вказує, що віднесення ним позовів про визнання недійсним правочину до правоперетворюючих є помилковим. У ролі основного аргументу вона вказує, що, всупереч думці М. А. Гурвича, не можна відносити позови про визнання правочину недійсним до правоперетворюючих позовів, тому що не можна перетворити те, *чого не існує* (виділено мною. — С. І.) в правовій дійсності [8, 76]. В ролі основного аргументу, що висловлювався в заперечення точки зору на позов про визнання правочину недійсним, є визнання правочину недійсним не з моменту винесення судом рішення, а з моменту вчинення правочину, крім випадків, коли дія правочину може бути припинена лише на майбутнє (ст. 236 ЦК України). У зв'язку з ретроперспективним характером наслідків визнання правочинів недійсними Г. Л. Осокіна вказує на необхідність розрізняти такі способи захисту цивільних прав та інтересів, як визнання правочину (договору) недійсним і припинення дійсного правочину (договору). Саме позов про припинення дійсного договору (про розірвання договору) буде мати характер правоперетворюючого позову, а позов про визнання недійсним правочину є типовим негативним позовом про визнання [8, 76]. Негативний позов про визнання на відміну від правоперетворюючого позову спрямований на визнання спірного правовідношення неіснуючим. Позитивний позов про визнання спрямований на визнання спірного відношення існуючим (що можна застосувати для позовів про визнання дійсними нікчемних правочинів).

Визначення правової природи позовів, які можуть пред'являтися у зв'язку з визнанням правочину недійсним або визнанням нікчемного правочину дійсним має важливе практичне значення у встановленні наслідків недійсності правочину.

У судовій практиці України позови про визнання правочину недійсним переважно кваліфікуються як позови про визнання. Так у коментарі до ст. 16 ЦК України зазначається, що визнання права як спосіб захисту цивільних прав може розглядатись як родове поняття, що охоплює собою такі поняття, як визнання (наявності) права, визнання правочину недійсним, визнання правочину дійсним та інше. Вказується, що визнання правочину недійсним є видом загального родового поняття — визнання права. Вимога про визнання права може бути пред'явлена на захист не тільки порушених, а й таких суб'єктивних прав, що не визнаються чи заперечуються. Цілком вірно визначається, що вимога про визнання недійсним правочину, недійсність якого встановлена безпосередньо законом (нікчемного правочину), є вимогою про визнання права, яке не порушене, а лише не визнається чи оспорується [7, 128]. В літературі досить послідовно отримує підтвердження саме думка щодо позову про визнання недійсним нікчемного правочину як позову про визнання. Лише, як ми зазначали, пропонується кваліфікувати його негативним позовом про визнання, тобто таким, який спрямований на встановлення факту відсутності суб'єктивних прав та обов'язків. Д. О. Тузов пропонує позначати негативні позови про визнання терміном «негаційний позов» [9, 167]. Особливістю вимог про визнання недійсним нікчемного правочину є те, що вони не підлягають дії позовної давності. Адже такий правочин буде недійсним незалежно від визнання його недійсним судом (ч. 2 ст. 215 ЦК України). Сплив будь-якого строку не може зробити такий правочин дійсним. Крім того, діє правило, що позови про визнання ще не порушеного права (такого, що не визнається чи оспорується) можуть пред'являтися, а відповідні вимоги задовольнятися незалежно від строку позовної давності [7, 130].

ЦК України говорить про строки для пред'явлення вимоги про застосування наслідків нікчемності правочину і встановлює особливий строк у 10 років від дня, коли почалося його виконання. Після спливу цього строку з'являється право посилатись на сплив строку позовної давності на заперечення вимог сторони у спорі.

На нашу думку, якщо пред'являється позов про визнання недійсним нікчемного правочину, то це характеризується як захист цивільного інтересу, що не перешкоджає кваліфікувати сам позов як позов про визнання, що спрямований на встановлення факту відсутності суб'єктивних прав та обов'язків, тобто відсутності правовідношення, що пов'язує позивача чи відповідача. «На жаль, судова практика протягом тривалого часу була схильна до обмежувального тлумачення поняття визнання права (мова йде про можливість пред'явлення вимоги про визнання відсутності права. — С. І.), що в кінцевому підсумку веде до обмеження доступу до правосуддя» [7, 129].

Характерною рисою позову про визнання недійсним нікчемного правочину є відсутність стадії виконавчого провадження, за винятком випадків необхідності виконання судового рішення в частині, що стосується судових витрат.

Правоперетворюючі позови, як ми вже зазначали, характеризуються такими способами захисту, як зміна чи припинення спірного правовідношення. На думку

багатьох учених, правоперетворюючими позовами є позови про визнання нікчемного правочину дійсним. Дійсно, визнання нікчемного правочину дійсним можна кваліфікувати як зміну правовідношення. Викликає зауваження лише такий момент, якщо розглядати нікчемний правочин як юридичне «ніщо», відсутній юридичний факт, то ми повинні прийти до позиції, яка є найслабшим місцем теорії правоперетворюючих позовів, а саме визнання за судом функції творення суб'єктивних цивільних прав [8, 72]. (Насправді проти такого тлумачення своєї теорії виступав сам М. А. Гурвич, який постійно підкреслював, що визнання правоперетворюючих позовів і правоперетворюючих рішень зовсім не означає визнання правотворчих функцій суду [4, 37–38]). На нашу думку, нікчемний правочин є юридичним фактом, але без рішення суду чи згоди уповноваженої особи (ст. ст. 219–224 ЦК України) він не може породжувати юридичних наслідків, на виникнення яких був спрямований. Але згода уповноважених осіб чи рішення суду саме тому породжують конкретні юридичні наслідки, що мав місце правочин, який законодавством кваліфікується як нікчемний. Не може йти мова про відсутність юридичного факту, адже тоді юридичний склад, на підставі якого виникають права та обов'язки, передбачені цим правочином, не зміг бути завершений. Цей склад виглядає таким чином: вчинення правочину, який законодавством кваліфікується як нікчемний (ст. ст. 219–224 ЦК України), правочин-згода уповноваженої особи або рішення суду про визнання нікчемного правочину дійсним. Мова йде про дефектність юридичного факту (правочину), яка може бути виправлена чи то рішенням суду, чи правочином-згодою уповноваженої особи [6, 98–104]. З врахуванням учинених уточнень позов про визнання дійсним нікчемного правочину потрібно кваліфікувати як правоперетворюючий позов, тобто позов про зміну правовідношення. Проти цього, наприклад, заперечують автори коментаря до ст. 16 ЦК України, де прямо зазначається, що «вимоги про зміну та припинення правовідносин слід відрізнити від позовів про визнання правочинів недійсними... Зміна чи припинення правовідносин означає примусове, з використанням публічних процедур, нав'язування волі суб'єктам цивільних правовідносин, яке принципово не притаманне природі цивільного права» [7, 131–132].

Висловлювалась точка зору, що нікчемність правочину прямо встановлена законом (нормою права) і тому не може бути способом захисту цивільних прав та інтересів, адже визнання недійсним правочину не вимагається. Способом захисту може вважатись застосування наслідків нікчемності правочину. Ми не можемо поділяти цієї точки зору, яку можна було б сприйняти, якщо вважати, що вчинення нікчемного правочину взагалі не являє собою юридичного факту. Наслідком цього потрібно вважати виникнення відносин із набуття чи збереження майна без достатньої правової підстави та застосування кондикційного позову.

Позов про визнання недійсним оспорюваного правочину теоретично є ще більш складною проблемою. Проблема правової кваліфікації позову про визнання недійсним оспорюваного правочину вирішується в літературі або через віднесення даного позову до категорії правоперетворюючих позовів або по-

зовів про визнання. Важливим є вирішення теоретичного спору про природу оспорюваного правочину — це правочин дійсний до моменту судового рішення, яким він визнається недійсним, чи це правочин недійсний з моменту його вчинення? Ті ж питання виникають стосовно нікчемного правочину. Частина 1 ст. 116 ЦК України вказує: «Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю». На нашу думку, це означає, що і нікчемний і оспорюваний правочини недійсні з моменту їх вчинення. І не має підстав вважати оспорюваний правочин дійсним до набрання рішенням суду законної сили.

На думку Д. О. Тузова, позови про визнання нікчемного правочину недійсним потрібно кваліфікувати як позови про визнання, а позови про визнання недійсними оспорюваних правочинів як правоперетворюючі. Якщо відповідний позов розглядати як установчий, зникає будь-яка межа між нікчемними та оспорюваними правочинами. Позов про визнання оспорюваного правочину недійсним (ресцисорний позов) є за своєю природою конститутивним (правоперетворюючим позовом). На відміну від негаційного позову він спрямований не на констатацію недійсності, а на знищення правового ефекту правочину, внаслідок чого правочин стає недійсним. Рішення суду виконує тут функцію матеріально-правового юридичного факту, з яким закон пов'язує анулювання дефектного, але до того дійсного правочину і припинення правовідношення, що виникло з нього [9, 172]. Таким чином, Д. О. Тузов відстоює ідею дійсності оспорюваного правочину до винесення судом рішення про недійсність правочину. На його думку, якщо б оспорюваного правочину не існувало б у правовій дійсності, як стверджує наприклад, Ф. С. Хейфець, Г. Л. Осокіна, то неможливо було б пояснити право суду припинити його дію лише на майбутній час, залишивши в силі лише ті правові наслідки, які вже виникли із оспорюваного правочину (п. 3 ст. 167 ГК РФ) [9, 173].

Потрібно зазначити, що в нормі ч. 2 ст. 236 ЦК України не робиться різниці між нікчемними та оспорюваними правочинами стосовно можливості припинити дію правочину лише на майбутнє, «якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється». Тому теоретична дискусія стосовно «дійсності» оспорюваного правочину до винесення судом рішення про недійсність правочину не має нормативного обґрунтування в чинному цивільному законодавстві України. Таким чином, не може йти мова про правоперетворюючий характер позову про визнання оспорюваного правочину недійсним. Рішенням суду буде не створюватись недійсність оспорюваного правочину, а лише встановлюватись. «Роль суду в процесі про встановлення недійсності оспорюваного правочину об'єктивно повинна зводитись не до того, щоб «створювати» цю недійсність або (що одне і теж), — перетворювати правовідношення, а тільки — до підтвердження наявності підстав для визнання правочину недійсним, в силу яких він є недійсним із моменту його вчинення» [5, 119–120].

У ролі аргументу на користь правоперетворюючої природи позову про визнання недійсним оспорюваного правочину Д. О. Тузов приводить висловлю-

вання А. Тура, що оспорювання саме по собі є юридичним правочином, а правочини, як відомо, приводять не до в'яснення (встановлення), а до зміни правового становища. Оспорювання правочину має подвійну правову природу — це правочин і процесуально-правовий засіб. На це можна заперечити, що в даному випадку А. Тур характеризував поняття позасудового оспорення правочину, якого в цивільному праві РФ, так само як і в цивільному праві України, не існує. На нашу думку, не можна погодись із поняттям позову про визнання правочину недійсним як правочину певного виду, як це очевидно із коментарів Д. О. Тузова. Саме в такому випадку не існувало б ніякої різниці між позовами про визнання недійсними нікчемних та оспорюваних правочинів, проти чого заперечує Д. О. Тузов [9, 172–173].

Таким чином, позов про визнання недійсним оспорюваного правочину має характер позову про визнання, так само як позов про визнання недійсним нікчемного правочину. Основним підтвердженням правової природи позову про визнання недійсним оспорюваного правочину є те, що в чинному цивільному законодавстві України не проводиться ніякої різниці стосовно правових наслідків визнання недійсним як оспорюваного, так і нікчемного правочину. Правоперетворюючий характер може мати позов про визнання дійсним нікчемного правочину.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
2. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комент. / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2003.
3. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 1. Общие положения. — 2-е изд., испр. — М.: Статут, 2000.
4. Гурвич М. А. Учение об истре (состав, виды): Учеб. пособие. — М., 1981.
5. Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве: Теория и практика оспаривания. — М.: Кн. мир, 2005.
6. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1984.
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [В 4 т.] / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. ЕКривенко, В. Г. Ротань. — К: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. — Т. 1.
8. Осокина Г. Л. Иск (теория и практика). — М.: Городец, 2000.
9. Тузов Д. О. Ничтожность и оспоримость сделок: классическая доктрина и проблемы российской цивилистики // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. — М.; Екатеринбург, 2002. — Вып. 2.